

معرفی چند شاعر نویافته استرآبادی و سروده‌های آنان

(بخش دوم)

یازده شاعر گمنام استرآبادی

سیدهای میرآقایی*

چکیده

سرزمین باطراوت و فرهنگ پرور استرآباد، از دیرباز خاستگاه فرهیختگان و شاعران خوش‌ذوقی بوده است که مطالعه شرح‌حال و آثار گران‌قدر آنان، جان‌پرور بوده است. شخصیت و آثار برخی از اندیشمندان این دیار به اهتمام وصف‌ناپذیر محققان نستوه از خلال منابع کهن تاریخی و ادبی شناسایی و به مردم و علاقه‌مندان معرفی شده است. اما شرح‌حال و تألیفات گرانسنگ خیل عظیمی از شاعران و اندیشمندان این سرزمین در نسخه‌های خطی و برگ‌های کهن مورد بی‌مهری و غفلت پژوهشگران قرار گرفته و گرد نسیان و فراموشی بر آنان نشسته است. همت بلند محققان را می‌طلبد تا چهره‌ی درخشان و تابناک ستاره‌های معرفت و حکمت استرآباد از ورای گذشت ایام بازنموده شود. زیرا مطالعه‌ی آثار بزرگان هر شهر، علاوه بر آن‌که باعث معرفی و حفظ هویت و میراث معنوی ما می‌شود، باعث افتخار مردم است و عامل حرکت و انگیزه‌ی مهمی برای همت‌جویان و نبیل به آرزوهای آنان می‌شود.

این مقاله قصد دارد با استناد و تکیه بر چند نسخه‌ی خطی، به معرفی و سروده‌های چند تن از شاعران گمنام استرآباد بپردازد.

واژگان کلیدی: استرآباد، شاعران، شعر، شاعران گمنام

*نویسنده و مدرس
زبان و ادبیات فارسی

ابوالبرکات استرآباد

متأسفانه از شرح حال ابوالبرکات اطلاعی به دست نیامد. در یکی از جُنگ‌ها رباعی زیر بدو نسبت داده شده است:

ما چشم از جهان و هر چه در او هست بسته‌ایم / با این همه ز طعنه مردم نرسته‌ایم
حالی ز نادرستی و کم‌همتی خلق / بسیار ناامید و بسی دل شکسته‌ایم
(جُنگ اشعار، شماره ۴۷۱۵، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، برگ ۲۱۹)

امیر نعمت‌اله استرآبادی

در یکی از جُنگ‌ها که سروده‌های شاعران معروف و گمنام در آن درج شده، قصیده‌ی زیر به نام امیر نعمت‌اله استرآبادی، بدون ذکر شرح حال شاعر ثبت شده است. این جُنگ، اینک در کتابخانه دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی مشهد به شماره ۱۴۸۰۵ نگهداری می‌شود. شاعر در قصیده‌ی زیر، پس از اظهار ضعف و ناتوانی خود، باری تعالی را به دوازده امام معصوم (ع) قسم می‌دهد که با فضل خودشان از گناهان او چشم‌پوشی کنند.

گشتم چنان ضعیف ز اندوه روزگار	کز هفت سوزنم گذرد جسم رشته‌وار
بگداخت از حرارت تب آن چنان تنم	کز تنگنای دیده موران کنم گذار
از بار غم گرفت قدم شکل دایره	چون نقطه زان میانه دلم گشت آشکار
قانون اهل محنت و غم گشت سینه‌ام	پیش آر گوش تا شنوی ناله‌های زار
بگداخت از حرارت تب، مغز استخوان	وز استخوان سوخته شد سینه پُر غبار
بریان ز سوز دل، جگر پاره‌پاره‌ام	تفتان چو تابه ز آتش دل، سینه زار
از راه دیده آتش دل، بس که زد علم	جای شراره، خون چکد از چشم اشکبار
سر تا قدم ز آتش دل سوختم چنان	کز چشم مانده پیش نظر [...] شرار
امید قطع کرده ز هستی جان خویش	دل بسته در عنایت الطاف کردگار
روزم ز بخت تیره چو شب سیاه	فریاد و داد از این روش دور بی‌مدار
وقت است یا ولی خدا، مقتدای خلق	گر از کمال خلق و ز الطاف بی‌شمار
پرسی ز حال نعمتی زار دردمند	آلوده ز فعل بد خویش و شرمسار
دریای رحمتی، چه شود گر به آب لطف	شویی سیاهی از ورق این سیاهکار
آلوده گشته است تن اگر د معصیت	ای ابر فیض بر سر ما قطره‌ای ببار
یارب به حق عصمت و تقوای پنج فرض	کز فضل خود ببخش گناهم به هشت و چار

(جُنگ اشعار، شماره ۱۴۸۰۵، دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی مشهد، برگ‌های ۱۴۲-۱۴۱)

بینش استرآبادی

در نسخه‌ای به نام تذکره الشعرا که در مرکز احیای میراث اسلامی نگهداری می‌شود؛ مؤلف گمنام که خود کتابت نسخه را انجام داده و فهرست‌نویس نسخه، آن را مربوط به قرن دوازده قمری می‌داند،^۱ نام چند شاعر گمنام استرآبادی، بدون شرح حال، دیده می‌شود که از هر کدام یک یا دو بیت درج شده است، یکی از این شعرا «بینش استرآبادی» است که بیت زیر به نام او ثبت شده:

۱. حسینی اشکوری ۱۳۷۷: ۳۲۵/۱

بس که از هر ذره خاکم خیال روی اوست / آفتابی می شود گر آید این اجزاء به هم
(تذکره الشعراء، نسخه شماره ۳۸۶۳، مرکز احیای میراث اسلامی، برگ ۳۱)

حکیم محمدقاسم استرآبادی (حاذق استرآبادی)

نویسنده گمنام تذکره الشعراء بیت زیر را به نام محمدقاسم استرآبادی ثبت کرده است:
به طواف دل اگر سعی کنی می دانی / که به از کعبه در این ره حرمی می باشد
(همان، برگ ۵۰)

حمدی استرآبادی

نویسنده‌ی تذکره نفایس المآثر که تذکره خود را بین سال‌های ۹۹۸-۹۷۳ق تألیف کرده، خیلی مختصر به شرح حال شاعر اشاره کرده و یک بیت از سروده‌های او را نوشته است:
حمدی استرآبادی به امر تجارت قیام داشته، زیارت بیت‌اله الحرام کرده، از اشعار اوست:
شمع جمع دیگران شد ماه مهرافزای من / همچو شمع از آتش دل سوخت سر تا پای من
(کامی قزوینی ۱۳۹۵: ۲۰۹)

محمدامین خادم استرآبادی

ملا محمدامین خادم استرآبادی فرزند عبدالوهاب، از علما و شاعران دوره‌ی صفویه استرآباد بوده که مدتی از عمر خویش را در شهر مشهد سپری کرده و خادم حرم رضوی بوده است. باتوجه به دو سندی که به شماره‌های ۳۴۶۳۲ و ۳۴۲۲۶ در آستان‌قدس موجود است، او و برادرش ملا محمدتقی، هردو از جمله خادمان و مشایخ حرم رضوی بوده و مقرری دریافت می‌کرده‌اند. از همان اسناد استنباط می‌شود که ملا محمدامین استرآبادی سه فرزند ذکور به نام‌های ملا محمدحسین، ملا عبدالوهاب و ملا عبدالرزاق داشته، که هر سه نیز از خادمان حرم مطهر امام‌رضا(ع) بوده‌اند. ملا عبدالوهاب سه فرزند ذکور به نام‌های ملا محمد معصوم، ملاهادی و ملا محمد صالح داشته است. از نسخه خطی‌ای که در تملک ملا محمدامین استرآبادی بوده و با مهر بیضی وی در کتابخانه مرعشی نجفی موجود است، این گونه مستفاد می‌شود که نام اصلی ملا محمدامین استرآبادی، هادی بوده و در سال ۱۰۸۷ق زندگی می‌کرده است. «در حاشیه نسخه تهذیب الاحکام شیخ طوسی به شماره ۱۴۴۱ در کتابخانه، تصحیح و توسط محمدامین خادم بن عبدالوهاب استرآبادی بدین عبارت مقابله شده است: تمت المقابله بعون الله و حسن تاییده باعانه جمع من اخوان الصفا و خلان الوفا مع النسخ العیدیه المصححه المعتمده علیها و مراعات الجهد فی ثالث عشرین من شهر جمادی الثانی سنه ۱۰۸۷ و انا مذنب المحتاج الی رحمه الملک الهادی بن عبدالوهاب محمدامین الخادم الاسترآبادی»^۲

عبدالوهاب استرآبادی، فرزند ملا محمدامین از خوش‌نویسان زمان خود محسوب می‌شده و مجموعه کتبی نیز از نویسندگان مختلف در منزل برای مطالعه گردآوری کرده، که آن‌ها را به یکی از فرزندانش هدیه می‌دهد. آقابزرگ تهرانی تصریح کرده است: «عبدالوهاب استرآبادی فرزند ملا محمدامین بن عبدالوهاب بن محمدحسین انصاری استرآبادی خادم روضه رضویه، کتاب عیون الاخبارالرضاء(ع) را به قلم خود برای فرزندش عزیز محمد معصوم کتابت کرد و در روز سه شنبه چهاردهم رجب سال ۱۱۳۰ق از کتابت آن فراغت یافت. هم‌چنین او همه کتاب‌های خویش را

۲. موسوی ۱۳۹۰: ۲۰۱

به فرزندش بخشید».^۳

نویسنده‌ی فرهنگ‌نامه مفاخر استرآباد و جرجان، شرح حال ملا محمد امین استرآبادی را نوشته، ولی اسدالله معطوفی، استرآبادپژوه معاصر، بدون استناد به منبع موثقی، او را یکی از موسیقی‌شناسان عصر صفوی معرفی کرده و در ادامه، با این‌که خود متذکر شده، با محمد امین استرآبادی، بنیانگذار اخبار‌گری در همین عصر اشتباه نشود، شرح حال دو شخصیت را در هم آمیخته است. معطوفی کتاب‌هایی مانند «علی‌الرد علی‌الدوانی» و «رساله‌بدا» که در کتابخانه مشهد است، را از آثار ملا محمد امین خادم استرآبادی شمرده^۴ که از ملا محمد امین اخباری استرآبادی، بنیانگذار اخبار‌گری است.^۵

در نسخ خطی رباعیاتی از ملا محمد امین خادم ثبت شده که عبارتند از:

با حسرت دوست ناله دمسازی هست / در فرقت او فغان هم آوازی است

گیرم که شکست چار دیوار قفس / از ضعف کجا قوت پروازی هست

(جواهرالخیال، ش ۴۸۱۵؛ برگ ۲۰؛ جنگ اشعار مجلس، ۱۴۰۵۳، برگ ۲۱؛ جنگ بهار، برگ ۲۰۱)

در هجر تو ما را نفسی بیش نماند / وز یاد توام فکر کم و بیش نماند

باز آ که ز چار موج غم همچو حباب / یک چشم زدن ز عمر ما بیش نماند

(همان، برگ ۸۰؛ همان، برگ ۳۵؛ همان، برگ ۲۴۷)

پیش تو چو آه سینه سوز آوردم / صبر کم و اشک دلفروز آوردم

از یاری عمر و بخت بیدارم دوش / با زلف و رخت، شبی به روز آوردم

(جواهرالخیال، برگ ۸۲)

از کرده خویشتن پشیمان بودن / در روز حساب خود هراسان بودن

از حق مگذر کمال نافرمانی است / با عذر گناه گرم عصیان بودن

(جواهرالخیال، برگ ۲۱؛ جنگ ش ۲۲۵، برگ ۱۴۹؛ جنگ بهار، برگ ۹۶)

محمدتقی استرآبادی

هم‌چنان که در شرح حال ملا محمد امین ذکر شد، ملا محمدتقی برادر ایشان بوده و او نیز در کسوت خادمی روضه منوره حضرت علی بن موسی الرضا (ع) به زائران حرم رضوی خدمت می‌کرده است و در همان دو سند مزبور کتابخانه مرکزی آستان قدس، ذکر شده که محمدتقی استرآبادی نیز از آستان قدس رضوی مقرری دریافت می‌کرده است.

نویسنده ناشناس تذکره الشعرا در معرفی شاعر فقط نوشته است: «ملا محمدتقی استرآبادی، برادر ملا محمد امین خادم» و سپس دو بیت زیر را از او نقل کرده است:

به جفا مهر تو بیرون نرود از دل تنگ / نتوان کشت به آب، آتش پنهانی را

(تذکره الشعرا، برگ ۴۷)

ار خودآرایی نکردم در نظرها روشناس / آب تیغم در لباس جوهر عریانیم

(همان، برگ ۴۷)

۳. تهرانی ۱۴۰۳: ۴۸۲/۶

۴. معطوفی ۱۳۸۹: ۲۴۴

۵. جردی ابی‌صعب ۱۳۹۸: ۶۳-۶۴ و موسوی بجنوردی ۱۳۸۰: ۲۸۱/۱۰

مسیر جرجانی

میرزا صالح شیرازی در لطایف‌الخیال و نیز نویسنده‌ی ناشناس تذکره‌الشعراء، هر دو بدون شرح حال شاعر، تنها یک بیت را به نام جرجانی ثبت کرده‌اند:

جان ما هرگز به گرد پرتو شمعی نگشت / هر کجا [...] دلی دیدیم آن جا سوختیم
(لطایف‌الخیال، ش ۱۱۷۰، برگ ۱۵۲؛ تذکره‌الشعراء، برگ ۲۹۶)

معنی استرآبادی

خوشگو در شرح حال او نوشته است: او استرآبادی است. در عهد سلطان یعقوب بوده. زیاد از احوالش اطلاعی نیست. همین سه بیت از او به فقیر رسیده:

نو کرده دلم باز کهن گشته نوایی / بر روی نگاری، صنمی چنگ‌سرای
هر غمزهای از چشمش، قانون عذابی / هر حلقه‌ای از زلفش، فهرست بلایی
خوف است و رجا بسته به هم عارض و زلفش / ناچار به هر خوف بود بسته رجایی
(خوشگو ۱۳۹۰: ۲/۶۳۰)

البته ناگفته نماند نویسنده‌ی فرهنگ‌نامه مفاخر استرآباد و جرجان، شرح حال مختصر معنی استرآبادی را از الذریعه تهرانی نقل کرده،^۶ اما سه بیت مزبور را نیاورده است.

ناصر استرآبادی

نام و اشعار این شاعر استرآبادی (یک غزل و مخمس) نیز بدون شرح حال در جنگ مجلس، به شماره ۴۳۴ که در صدر مقاله معرفی شده، مشاهده شد که تقدیم خوانندگان عزیز می‌شود:

می‌شدم در طلب یار و نمی‌ترسیدم
هر کجا یافتم از نعل سمند تو نشان
ای پری‌رخ چو گشادی گره از زلف سیاه
آمد از ناله من دوش دل یار به درد
مکن از عشق بتان منع سلامی ناصر
کین حدیثی است که از هیچ کسی نشنیدم
(جنگ اشعار، شماره ۴۳۴، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، برگ ۳۹۹)

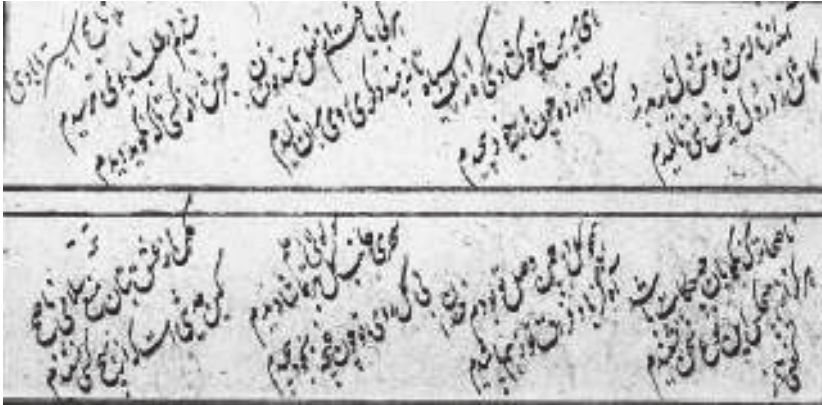
ای یوسفی که مصر دلم، جلوه‌گاه توست
صد همچو من به هر طرفی دادخواه توست
خورشید ز خریدۀ چشم سیاه توست
عالم خراب کرده چشم سیاه توست
در خاطر من چو یاد جمال تو دوش رفت
حرف نهان لیلی و مجنون ز گوش رفت
زین غم به چرخ هر نفسی صد خروش رفت
جان رفت و صبر رفت و خرد رفت و هوش رفت
جانم که مانده منتظر یک نگاه توست
جانم که مانده منتظر یک نگاه توست
آن گل‌رخان که در پی حمدت ستاده‌اند
بر یاد عارض تو دل از دست داده‌اند
هر سو ز زهر چشم تو خلقی فتاده‌اند
اما کراست زهره که گوید گناه توست
رفتن تو را به بزم رقیبان بهانه بود
رنجیدن تو از من مسکین سبب چه بود

۶. حسینی خواه: ۲/۲۲۴

ناصر فغان ز گردش این چرخ [...] چه سود] [....] که سر به چرخ نمی آورد فرود
با این همه غرور، سرش خاک راه توست

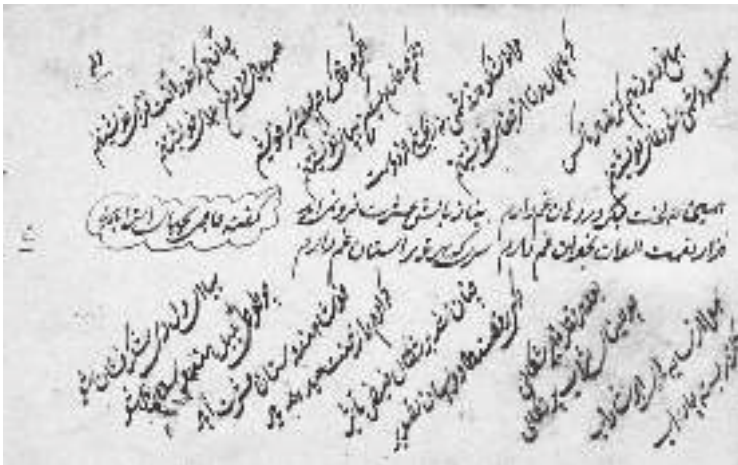
(همان، برگ ۵۹۴)

اشعار استرآبادی، جنگ شماره ۴۳۴ کتابخانه مجلس شورای اسلامی

یحیی استرآبادی (حاج یحیی)

راقم سطور، اشعار زیر را در جنگی که به شماره ۴۳۹۲ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود، یافت. کاتب گمنام نسخه را با خط شکسته‌ی نستعلیق کتابت کرده است. محمدتقی دانش‌پژوه، این نسخه را معرفی کرده و نوشته است: «تاریخ اتمام کتابت نسخه در قرون سیزدهم و چهاردهم است.^۷ از شرح حال و زندگی استرآبادی اطلاعی در دست نیست. شاید در آینده با مطالعه در نسخ خطی دیگر، اطلاعاتی از او به دست آید. برخی از کلمات مصراع‌ها پاک شده یا خوانده نشد.

اشعار حاجی یحیی استرآبادی، جنگ شماره ۴۳۹۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران

۷. دانش‌پژوه ۱۳۴۰: ۱۳/۳۳۵۷

بیا ای دل، دمی شکر فشان شو
خوشا هندوستان عشرت آباد
چنان شد بر شکال فیض تأثیر
بود هر قطره ابر شکالی
هوا از سایه‌های ابر شاداب
ز خوبی‌های هند، این خوبی‌اش بس
خصوصاً [...] کشور اورنگ آباد
شرف بر مصر و بر کشمیر دارد
نسیمش بس که می‌آید فرحناک
سوادش از نظر در قصر ایوان
بود در دامن کوه [...] [رش]
شب از زرین گیاهش کوه دامن
خصوصاً لعل گون کوه ستاره
بود بیش از ستاره، چشمه سارش
به صحرایش ز بس گل بوته گشته
دو تالابش چو دو معشوق همدم
سخن‌ها گویم از این هر دو تالاب
دو تالابش چو دو دریای شکر
کشیده تیغ موج آراسته صف
بین از آب صافش هر چه [...] [ارد]
در او زینده کشتی‌های رنگین
سواران را به هنگام شنایی
چنین طاووس آبی کس ندیده
ز گل‌های [...] باشد نمایان
گل نیلوفرش از عشوه‌سازی
پی مرغابی انجم به هر شام
ز شوخی ماهیانش سیم پوشند
پی ماهی در این رخشنده تالاب
بود بر دور تالابش نمایان
نماید قصر شاهی رو به تالاب
به دورش باغ‌های سایه گستر
خصوصاً گلشن این روی تالاب
ز بس زین باغ، عکس گل در آب است
سخن در وصف این گلشن سرایم

چو طوطی، بلبل هندوستان شو
که آدم را ز جنت می‌دهد یاد
که می‌رقصند طاووسان تصویر
چو مینای شراب پر تکالی
[...] گلزار بسته چادر آب
که هرگز نیست کس را کار با کس
که شد از شاه هفت اورنگ آباد
خطاب از شاه عالم گیر دارد
دواند نخل کاغذ ریشه خاک
بود چون شهر زرین سلیمان
شفق‌زاری به جای لاله‌زارش
بود مانند کوه طور روشن
[...] بود خورشید پاره
ز نهر کهکشان است آبشارش
نماید فیض تل تل پشته پشته
در این موسم یکی گردیده باهم
ز بحرین آورم دُرهای شاداب
شب و روزند باهم در برابر
ز هر جانب سرافکنده از کف
که پیدا باشد از مهتاب [...] [...]
چو دو دریای اخضر ماه و پروین
بود خوش راه پُر از آب آبی
که پیوسته به سر چتری کشیده
به برج [...] خورشید تابان
بود هندو بتی در آب‌بازی
بود موج حسابش دانه دام
ز عکس ماه نو حلقه بکوشند
فلک از تور مهر افکنده قلاب
عمارت‌ها به سان چشم مژگان
چو عکس چرخ در آینه آب
چو طویی بر کنار حوض کوثر
که چون خضر ایستاده بر لب آب
ز خوش‌بویی همه دریا گلاب است
ابیر چون نرگس نمایم

(مجموعه اشعار، شماره ۴۳۹۲، کتابخانه مرکز دانشگاه تهران، برگ‌های ۷۱-۷۲)

منابع در دفتر فصلنامه موجود است.